

існування бездзяслоўных сказаў сведчыць аб тым, што прэдыкацыя (як сцвярдженне пазачасавай сувязі аб'ектаў і / або іх прыкмет) цалкам незалежная ад лакацыі (як дэйкісіу сітуацыі зносін, што вызначаецца трыадай “я – тут – зараз”) і ў гістарычнай перспектыве развіцця граматычнай структуры мовы не магла ёй не папярэднічаць, бо толькі ў дзяслоўных сказах спалучаюцца фармальныя паказчыкі і сэнсы ўсіх трох функцый моўных выяўленняў (да прэдыкацыі дадаецца лакацыя праз намінацыю як паказчык спосабу быцця – саму лексему дзяслова).

Менавіта таму формы прэдыкацыі без дзяслова (або іншых граматычных форм тэмпаральнасці, аспектуальнасці, персанальнасці і г. д.) у выглядзе простага злучэння двух імёнаў з'яўляюцца найстаражытнейшымі ў антагенезе мовы і настолькі, паводле Эмілія Бенвеніста, “усеагульны”, што лягчэй было б пералічыць канкрэтныя мовы, у якіх яны з цягам часу зніклі (напрыклад, сучасныя германскія мовы). А гэта значыць, што прыказкавае абагульненне як прадукт і сродак маўленча-мысленчай дзейнасці знайшло сваё ўвасабленне ўжо ў першых формах прэдыкацыі (інакш кажучы, можна меркаваць, што першыя выказванні, пабудаваныя па мадэлі двусастаўнага сказа, былі менавіта абагульненыя), што адлюстравана ў шматлікіх прыказках розных моў свету. Параўн.: бел. *Баязліваму і заяц – воўк, Згуба не загуба, Які чорт Хомка – такая яго жонка*; рус. *Вольному – воля, Попытка не пытка, Ум хорошо, а два лучше*; лац. *Omnis homo mortalis* (“Чалавек смяротны”), англ. *The sooner the better* (“Хутчэй – лепш”), *Like father, like son* (“Сын падобны на бацьку”); ням. *Ehestand Wehestand* (“Брак – ярмо”), *Mitgefangen Mitgehungen* (“Грэх папалам і бяду папалам”) і да т.п. Прыказкі такога тыпу, як правіла, маюць вельмі старажытнае паходжанне і ў многіх сучасных індаеўрапейскіх мовах з'яўляюцца рэфлексамі калісьці вельмі прадукцыйнай мадэлі іменнага сказа.

З'яўленне першых прыказак, такім чынам, аддзяляе ад нашых дзён сапраўдная бездань часу. Паказальна пры гэтым, як заўважае Э. Б. Тайлар, што пераважная большасць прыказак у сучасных народаў першабытнай культуры ні ў чым не ўступаюць еўрапейскім [6, 77]. Гэта дазваляе меркаваць, што прыказкі на ўсім працягу гісторыі свайго развіцця як прадукту маўленча-мысленчай дзейнасці засталіся нязменнымі не толькі па спосабах свайго ўтварэння і адлюстравання рэчаіснасці, але і як тып моўных адзінак. Разам з тым, з развіццём цывілізацыі прыказкі паступова страчвалі сваю камунікацыйна-прагматычную актуальнасць, няўжывальна звужалася галіна іх прымянення і ўсё больш і больш памяншалася іх роля ў розных сферах жыцця соцыуму.

Сацыялінгвістычная значнасць прыказак на розных этапах развіцця грамадства залежала ад змянення прыярытэтных функцый прыказкавых адзінак у той ці іншы гістарычны перыяд.

Так, у першабытны час прыказка была адным з першых моўных сродкаў абагульнення, яна дазваляла значна эканоміць эпістэмалагічныя, кагнітыўныя і камунікацыйныя працэсы і таму мела выключнае значэнне для “першабытнага розуму”. Для першабытнага чалавека прыказка была адразу гатовай формулай маральных паводзін, практычным указаннем, вызначэннем і тлумачэннем рэчаіснасці, жыццёвым прысудам і да т. п. Кансерватыўнасць першабытнай думкі, што заключалася ў вызначэнні крытэрыя ісціны не паводле логікі “здаровага сэнсу”, а паводле “спрадвечнасці”, зрабіла прыказку нязменлівым паданнем, дагматам, настаўленнем, заветам папярэдніх пакаленняў нашчадкам. Такога роду функцыю першабытных прыказак можна вызначыць як дэкларацыйна-светавызначальную.

Адно з першасных месцаў займалі прыказкі ў культуры сярэднявечча. У прыказках ахопліваліся ўсе бакі жыцця сярэднявечнага чалавека – рэлігія, культ і метафізічныя ўяўленні аб свеце, быт, права, суд і грамадскі лад, мараль, штодзённыя паводзіны і сямейнае жыццё, каляндар, агранамічныя парады і назіранні за прыродай (у тым ліку і прагнозы прыродных з’яў) і г. д. Сфера функцыянавання парэмій была амаль неабмежаванай: яны шырока ўжываліся як у вусным, так і ў пісьмовым маўленні. Да прыказак звярталіся ў звычайным маўленні і ў рытарычных тэкстах самых розных жанраў (у тым ліку і канфесіянальных), іх вучылі ў кляштарных школах і універсітэтах, імі падмацоўвалі застольны тост і судовы прысуд, яны шырока ўжываліся ў эпістальных тэкстах і літаратурных творах (і ў праягнай, і ў вершаванай форме). Дарэчы, адметнай рысай менавіта сярэднявечнай культуры з’яўляецца тое, што функцыянаванне прыказак у мове мастацкай літаратуры не было абмежавана пэўнымі жанрамі. Прыказка ў сярэднявеччы арганічна ўваходзіла і ў тэксты нават т. зв. “высокіх” літаратурна-мастацкіх жанраў (эпічных паэм, рыцарскіх раманаў і г. д.), што не было ўласціва антычнасці.

Росквіт прыказкі як маўленчага жанру ў часы сярэднявечча трэба тлумачыць не тым, што яе іншасказальнасць, алегарычнасць адпавядала сімвалічнаму спосабу мыслення сярэднявечнага чалавека, а яе дыдактычнасць – пераважна маралізатарскай скіраванасці сярэднявечнай літаратуры. Галоўнай прычынай надзвычайнай папулярнасці парэмій у гэтыя часы, думаецца, была іх сацыякультурная запатрабаванасць як аднаго з найважнейшых сродкаў адлюстравання не рэлігійнага асэнсавання быцця і, бадай што, адзіна магчымай формы духоўнай культуры сярэднявечнага чалавека, амаль цалкам свабоднай ад рэлігійнага светаразумеання. Гэта пацвярджаецца найперш зусім невялікай ужывальнасцю ў складзе сярэднявечных парэмій лексічных адзінак, што належаць да прадметна-тэматычнай сферы “рэлігія і царква” (напрыклад, у старажытнафранцузскай мове лексема *Dieu*

сустракаецца толькі прыкладна ў 100 прыказках і прымаўках, паводле [2, 62]).

У парэміях былі занатаваны веды пра тыя прыродныя і сацыяльныя з'явы, з якімі сярэднявечны чалавек сутыкаўся ў сваёй паўсядзённай практыцы і якія мелі для яго жыццёва важнае значэнне, але не былі часткай рэлігійнай карціны свету. Таму можна сцвярджаць, што прыказкі выконвалі ў часы сярэднявечча менавіта светапазнавальную функцыю.

Але прыказкі не толькі “абслугоўвалі” эпістэмалагічныя запатрабаванні сярэднявечнага чалавека, звязаныя з яго звычайнай жыццядзейнасцю, яны былі яшчэ і, бадай што, адзіным сродкам захавання ведаў аб свеце, заснаваных на эмпірычным вопыце. Акрамя таго, прыказкі былі яшчэ і моцным сродкам выхавання, бо тлумачылі найбольш значныя для чалавека з'явы жыцця. Выдатны французскі філолаг XIX стагоддзя П. Кітар меў падставы, калі ў сваёй вядомай працы “*Etudes historiques, littéraires et morales sur les proverbes français et le langage proverbial*” (1860) сцвярджаў, што “ў дзікія часы сярэднявечча прыказкі былі, так бы мовіць, адзінай асновай развіцця духоўнага жыцця грамадства” [2, 62]. Такое іх прызначэнне можна вызначыць як дырэктыўную функцыю, якая у сукупнасці з светапазнавальнай складае спецыфічную функцыю прыказак у культуры сярэднявечча – дырэктыўна-светапазнавальную.

Сацыякультурная дэвальвацыя прыказкі ў **Новы час** была дэтэрмінавана змяненнем яе функцый – спачатку (з пераходам да класавага грамадства) была страчана першасная роля дэклацыйна-светавызначальнай функцыі, а потым (з заканчэннем сярэднявечча) і дырэктыўна-светапазнавальнай. Дамінаваць стала функцыя абагульнення разнастайных сувязей паміж з'явамі рэчаіснасці. Менавіта таму значна скарацілася колькасць агульнаўжывальных прыказак. Напрыклад, у сучаснай французскай мове іх налічваецца (без уліку варыянтаў) каля 200 адзінак, у той час як у старажытнафранцузскай мове, прынамсі да XV стагоддзя, было больш за 2000 [2, 61]. Гэта азначае, што кожны француз у сярэднявеччы ведаў прыкладна 2000 парэмій. Зараз нават цяжка ўявіць сабе гэта, бо, напрыклад, у рускай мове агульнавядомых прыказак налічваецца толькі ад 300 да 500 адзінак, што складае яе т.зв. “парэміялагічны мінімум” [3], [4, 143-169], [10], з якіх толькі каля 50 адзінак сапраўды масава распаўсюджаныя і актыўна ўжываюцца на ўзроўні ідыялекту, г.зн. з'яўляюцца сапраўды агульнаўжывальнымі.

Значна зменшыўся і сам парэміялагічны фонд. Асноўная маса прыказак выйшла з актыўнай маўленчай практыкі, але дзякуючы таму, што яны былі “не пазбаўленыя значэння самі па сабе, таму што іх дасціпнасць часта такая ж свежая і мудрасць іх не менш актуальная, як і ў старадаўнасці” [6, 76-77], многія старажытныя прыказкі захаваліся да сённяшняга дня, але толькі як фальклорныя творы. Першапачаткова ж

паремії не магли існавати па-за ситуаційй свайго прымянення, па-за маўленнем, калі той ці іншы канкрэтны выпадак тлумачыўся праз пэўную агульную заканамернасць. Гэта яскрава адлюстравана ў шэрагу першых сярэднявечных пареміялагічных зборнікаў, дзе кожная прыказка падавалася ў кантэксце, ў якім паведамлялася пра нейкі прыватны выпадак. Напрыклад, укладзены ў 1180 годзе ананімны фландрскі зборнік *"Proverbes au vilain"* – самая старажытная крыніца французскіх прыказак – цалкам складаецца з вершаваных шасцірадкавікаў, кожны з якіх заканчваецца якой-небудзь пареміяй у якасці абагульнення і словамі *"...ce dit li vilains"* ('...так кажа вілан, г.зн. селянін').

Працэс страчвання першароднай сувязі большасці прыказак з мноствам канкрэтных сітуацый штодзённага жыцця абумовіў у свой час спробы інтэрпрэтацыі іх магчымага сэнсу, што прадвызначыла ўзнікненне ў пачатку XVII стагоддзя ў французскай літаратуры жанру т.зв. "драматычных прыказак" (*proverbes dramatiques*, альбо *pièce de paravent*) – невялікіх драматычных твораў у аснову зместу якіх пакладзена нейкая прыказка. У большасці выпадкаў гэта былі аднаактовыя п'есы з двума-трыма персанажамі, зразумеласцю і прастагой самой дзеі, з якой відавочна павінна вынікаць чаканая мараль. Паказальна, што першапачаткова драматычныя прыказкі, якія паходзяць з салонных забаў эпохі Людовіка XIII, былі цалкам імправізаванымі і не толькі не мелі патрэбы ў сцэне, дэкарацыях і касцюмах, але нават і ў прафесійных акцёрах. Выканаўцы, якімі мог стаць кожны з прысутных, праз жывы вытанчаны дыялог, тонкія да манернасці псіхалагічныя партрэты стваралі маленькія замалёўкі нораваў, спрабавалі аднавіць дэклараваныя прыказкай жыццёвыя законы, па якіх ніхто ўжо даўно не жыў. Адсутнасць сувязі з сучаснасцю абумовіла тое, што жанр "драматычных прыказак" хутка перайшоў у галіну літаратурнай драматургіі, дзе паступова набыў штучны характар і ўжо свядома не прызначаўся для сцэны.

Змяненне прыярытэтных функцый прыказкі ў той ці іншы гістарычны перыяд не азначала іх паслядоўнае знікненне. Узнікалі і знікалі толькі фактары, якія абумоўлівалі сацыялінгвістычную значнасць прыказак на розных этапах развіцця грамадства.

Зразумела, напрыклад, што з першабытным часам назаўсёды знікла не толькі эпістэмалагічна абумоўленая патрэба ведання прыказак (і звароту да іх) як важнай крыніцы ведаў аб нормах жыцця чалавека і заканамернасцях навакольнага свету, але і абавязковая матываванасць кожнага прыказкавага вобраза, кожнай алегорыі ў свядомасці першабытнага чалавека. З часоў жа сярэднявечча прыказкі і прымаўкі ўжо ніколі не будуць адыгрываць такую вялікую ролю у духоўнай і маўленчай культуры соцыуму (у якасці перш за ўсё эпістэмалагічнага супрацьпастаўлення рэлігійнай карціне свету).

Аднак сацьбьякультурная дэвальвацыя дэкларацыйна-светавызначальнай і дырэктывна-светапазнавальнай функцый прыказкі не паўплывала на іх значнасьць. Названьня функцыі не зніклі ў працэсе гістарычнага развіцця прыказак [2, 65], а толькі пазбавіліся сваёй прадукцыйнасьці (змянілі сваё месца ў парадэгме функцый прыказкавых адзінак).

На першае месца выйшла абагульняючая функцыя прыказак, але яе актуалізацыя не здолела захаваць у новы час колішнія вызначальную ролю прыказак ў маўленчай практыцы і іх заўважнае месца сярод іншых моўных адзінак. Так, ужо ў эпоху Адраджэньня ўжыванне прыказак у літаратурных творах было штучным (за выключэньнем твораў сатырычна-гумарыстычнага зместу). Можна меркаваць, што менавіта ў гэты час пачало ўсталёўвацца разуменне прыказак як наяўных тэкстаў (асобных твораў слоўнай творчасці). У самым канцы XV стагоддзя выдатнейшы філосаф-гуманіст і пісьменнік паўночнага Адраджэньня Эразм Ратэрдамскі выдаў свой знакаміты *“Adagiorum chiliades iuxta locos communes digestiae”* (1500), дзе прыказкі ўпершыню падаюцца як наяўныя (г.зн. фальклорныя) тэксты разам з выслоўямі антычнага паходжаньня.

У наш час прыказка больш атаясамліваецца з фальклорным творам, чым з паўназначнай моўнай адзінкай, што пацвярджаецца згаданай вышэй колькаснай дынамікай прыказкавага запасу асобнага носьбіта мовы ў бок памяншэньня актыўных ва ўжыванні прыказак з 2000 у сярэднявечча да 50 у большасці еўрапейскіх моў.

У гэтай сувязі Э. Б. Тайлар меў пэўныя падставы, калі, будучы пад уражаннем дасціпнасьці сімвалічных вобразаў туземных прыказак, сцвярджаў, што “на ўзроўні еўрапейскай сярэднявечнай культуры яны, канешне, адыгралі вельмі важную ролю ў выхаванні народа, але перыяд, калі яны ствараліся, напэўна, закончыўся” [6, 78].

Тым не менш, наўрад ці варта было б бяспрэчна пагадзіцца з вядомым катэгарычным меркаваньнем таго ж Э.Б.Тайлара, што прыказкі з’яўляюцца толькі перажыткам першабытнай культуры, чым яны былі нібыта нават ужо ў эпоху сярэднявечча, калі, як ужо згадвалася, “перыяд іх стварэньня, відаць, закончыўся” [6, 78].

Яскравым прыкладам з’яўляецца шырокае распаўсюджанне ў апошні час (з другой паловы XX стагоддзя) жанру т.зв. **анты-прыказак** – такіх выразаў, у якіх адмаўляецца або парадыруецца традыцыйны змест прыказак, у жартоўнай або іранічнай форме адлюстроўваецца проціпастаўленае традыцыйным нормам асэнсаванне жыцця чалавека ці акаляючай яго рэчаіснасьці.

Тэрмін «анты-прыказка» (нем. *Antisprichwörter*, англ. *anti-proverbs*) прапанаваў вядомы амерыканскі парэміёлаг Вольфганг Мідэр, які таксама назваў анты-прыказкі «перакручанымі» (скажонымі) мудрасцямі (нем. *verdrehte Weisheiten*, англ. *twisted wisdom*) [7], [8], [9].

Анты-прыказкі зафіксаваны амаль ва ўсіх сучасных еўрапейскіх мовах, створаны ґрунтоўныя слоўнікі анты-прыказак англійскай і нямецкай моў (В. Мідэра), рускай мовы (Хары Вальтэра і Валерыя Макіенкі). Існуюць анты-прыказкі і ў беларускай мове (хоць і не так многа, як у нямецкай ці рускай мовах), напр.: *Адна галава добра, а дзве – мутацыя; Баба з воза – конь за ёю; Доктар доктару вока не выдзёубе; Любіш катацца, дык каціся к чорту; Не лезь у пекла ззаду бацькі; Сямёра аднаго заўсёды знойдуць; У гарбатага і магіла гарбатая; Чым далей у лес, тым трэці лішні і да т. п.*

Шырокае распаўсюджанне анты-прыказак з'яўляецца адлюстраваннем, з аднаго боку, імкнення да крытычнай ацэнкі традыцыйных норм жыцця і поглядаў на свет (*Век жыўі – век грошы збірай; Не адкладвай на заўтра тое, што можна купіць сёння; Не май сто рублёў, а май сто даяраў; Не месца ўпрыгожвае чалавека, а зарплата і да т.п.*), а з другога, уласцівай сучаснаму грамадству адмаўленню існуючай сацыяльнай рэчаіснасці праз яе карнавалізацыю, што ў сваю чаргу, стымулюе карнавалізацыю мовы на аснове моўнай гульні (*За двума камарамі пагонішся – ні адзін не ўкусіць; Не кажы гоп, пакуль не гопнешся; Не ведаеш броду, не плюй у воду; Пакуль гром не грывне і смажаны певень не клюне і да т. п.*).

Такога кшталту выслоўі, у якіх заключаюцца нейкія агульныя суджэнні або парады на той ці іншы выпадак жыцця, тым не менш ужо не ўспрымаюцца ды і не могуць успрымацца сур'ёзна, разумеюцца толькі як жарт або іронія. Гэта надае жанру прыказак, акрамя вышэй разгледжаных трох функцый яшчэ адну, новую функцыю – жартатліва-парадыйнаю, якая зараз для яго з'яўляецца дамінуючай (прыярытэтнай).

Паколькі анты-прыказкі пабудаваны на аснове традыцыйных прыказак, то патрабуюць добрага ведання апошніх, а г.зн. і добрага ведання традыцыйнай прыказкавай мудрасці, якая парадыруецца або адмаўляецца. У сваю чаргу, вялікая колькасць анты-прыказак, якая ўсё павялічваецца (напрыклад, у рускай мове іх зафіксавана больш за чатыры тысячы адзінак), вымагае ведання значнай колькасці звычайных прыказак, што дэтэрмінуе хуткі рост прыказкавага запасу асобнага носбіта мовы. А гэта дазваляе сцвярджаць (насуперак Э. Тайлару), што прыказкі не толькі не выходзяць з актыўнага ўжывання, але і не перастаюць стварацца, хай сабе і ў форме анты-прыказак, у якія ўвасобіўся зараз жанр прыказак.

Такім чынам, у на сучасным этапе развіцця грамадства адбылася толькі чарговая змена прыярытэтнай функцыі прыказак, якія не нікуды не зніклі і не збіраюцца знікаць з маўлення і з сістэмы мовы.

Літаратура

1. Бенвенист Э. Именное предложение [1950] // Бенвенист Э. Общая лингвистика / под ред., с вступ. статьей и комм. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 167–183.

2. Назарян А. Г. История развития французской фразеологии: Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. языков. – М.: Высшая школа, 1981. – 189 с.
3. Пермяков Г. Л. 300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок = 300 общоупотребителни руски пословици и поговорки: (Для говорящих на болгарском языке). – М. – София: Русский язык – Народна просвета, 1986. – 128 с.
4. Пермяков Г. Л. К вопросу о паремиологическом минимуме языка: (На материале русских народных изречений) // Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – С. 143–169.
5. Степанов Ю. С. Семиотическая структура языка: (Три функции и три формальных аппарата языка) // Известия АН СССР. Сер. лит-ры и языка. – М., 1973. – Т. 32. – Вып. 4. – С. 340–355.
6. Тайлор Э. Б. Первобытная культура [1871] / Пер. с англ. Д. А. Коропчевского; Предисл. и примеч. А. И. Першица. – М.: Изд-во политической лит-ры, 1989. – 573 с.
7. Mieder W. Verkehrte Worte. Antizitate aus Literatur und Medien. Hrsg. Gesellschaft für deutsche Sprache. – Wiesbaden, 1997.
8. Mieder W. Verdrehte Weisheiten: Antisprichwörter aus Literatur und Medien. – Wiesbaden, 1998.
9. Mieder W. Phrasen verdreschen: Antisredensarten aus Literatur und Medien. – Wiesbaden, 1999.
10. Permjakow G.L. 300 allgemeingebrauchliche russische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten: (Ein illustriertes Nachschlagewerk für Deutschsprechende) [1985]. – 3., unveränderte Aufl. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1989. – 160 S.